

aandacht krijgen. De herinneringen aan die tijd waren ook beeldbepalend voor de tijdgenoten van de Belgische Revolutie en werden afwisselend als zelfidentificatie en polemisch begrip gebruikt. Door het denken van twee vooraanstaande auteurs als leidraad te nemen, behoudt Marteel ook het overzicht, zonder te vervallen in het euvel van de oversimplificatie.

Het altijd net iets te makkelijk om bedenkingen te hebben bij een boek, op grond van de overweging dat het er eigenlijk ook anders had kunnen uitzien. Hier nodigt de ondertitel van *The Intellectual Origins* daar echter toe uit. Om een geschiedenis van het politieke denken en onenigheid in het Koninkrijk der Nederlanden te zijn, ontbreken toch enkele stemmen. Iemand als een Jan Jozef Raepsaet leent zich bij uitstek voor de lange-termijnbenadering die Marteel aanhangt, en toch komt hij slechts enkele keren voor in zijn verhaal. Zeker, Raepsaet speelde geen directe rol in het ontstaan van het unionisme, maar net daarom kon hij functioneren als contrastvloeiend voor het onderzoek. Een soortgelijke bedenking kan worden gemaakt ten aanzien van Olivier Leclercq, die lid was van de grondwetscommissie in 1815 en later openlijk polemieek voerde tegen concept van de unie der opposities (*Allocutions au clergé et aux catholiques des Pays-Bas*, 1829).

Leclercq was op dat moment echter een hoge magistraat, en dus volledig verankerd in het regeringsapparaat, of de “ministeriële partij”. De opvattingen van die partij werden in het unionistische discours van die dagen niet of nauwelijks ernstig genomen. Wie regeringsgezind was, werd geacht dat uit opportunisme te doen, zonder meer. Om na te gaan waar de breuk tussen met name liberalen, maar ook conservatieven in Noord en Zuid is ontstaan, is het echter onontbeerlijk ook die stem mee te nemen. De vraag waarom sommige liberalen niet bereid waren mee te stappen in de unie der opposities is na lezing van Marteel's proefschrift misschien wel groter geworden dan de vraag waarom anderen dat wel waren.

Frank Judo

MICHEL DUMOULIN, VINCENT GENIN,
SABINA GOLA (EDS.)
*Autour de l'année 1866 en Italie: Echos,
réactions et interactions en Belgique
(Enjeux internationaux/International Issues)*

Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford,
Warszawa, Wien, Peter Lang, 2020. 308 p.

De geschiedenis van de Italiaanse eenmaking was lange tijd gedomineerd door het Gramsciaanse paradigma van de zogenaamde ‘passieve revolutie’: het *Risorgimento* had in essentie een moderne en burgerlijke staat had gecreëerd die de meerderheid van de vooral rurale bevolking uitsloot. Het uitermate conflictueuze staatsvormingsproces had daardoor gefaald. Na enkele decennia van tanende interesse in de thematiek, droeg de *cultural turn* een twintigtal jaar geleden bij tot een nieuwe en meer holistische lezing van de periode. Daarin blijft het conflictmodel zeker overeind, maar tonen analyses van culturele representaties en politieke praktijken aan dat de leiders van het *Risorgimento* wel degelijk grote groepen van de bevolking wisten te betrekken en kwam er ook meer genuanceerde aandacht voor de vijanden van de eenmaking, zoals bijvoorbeeld de *brigands* in het zuiden en de verschillende geledingen van de Katholieke Kerk. De recentere geschiedschrijving van het *Risorgimento* legt ook opnieuw meer nadruk op de transnationale affectaties en op de mediativering van de strijders uit beide kampen, en in ruimere zin op de internationale resonantie van de revolutionaire ideeën en praktijken op het Italiaanse schiereiland.

De bijdragen in deze verzamelbundel sluiten allen in meerdere of mindere mate aan bij deze vernieuwde onderzoeksagenda. Minder nieuw is uiteraard de fascinatie van Belgische historici met de Italiaanse eenmaking. Met name van de late jaren 1950 tot de vroege jaren 1980 bestond er een bedrijvige Belgische sectie van het *Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano*. Behalve het halfjaarlijks verschijnende wetenschappelijke tijdschrift, is het voornaamste product van die bedrijvigheid wellicht het doctoraat van Michel Dumoulin uit 1981. In lijn met de toen – onder impuls van onder meer Pierre Renouvin – verschoven

focus van de engere ‘diplomatieke geschiedenis’ naar de ruimere ‘geschiedenis van de internationale betrekkingen’, belichtte Dumoulin de Belgisch-Italiaanse relaties in de negentiende eeuw vanuit politiek maar vooral ook economisch en (sociaal-) cultureel perspectief. Afgaande op het notenapparaat vormde deze studie een rijke inspiratiebron voor meerdere bijdragen aan deze verzamelbundel. Het is ook in dezelfde conceptuele verruiming dat Dumoulin en zijn medesamenstellers Vincent Genin en Sabina Gola de relevantie situeren van een studie naar de echo’s, reacties én interacties van het Italiaanse 1866 “*dans une myriade de domaines.*” (p. 13) Deels blijkt dat uit noodzaak te zijn, want uit de inleiding en uit meerdere individuele bijdragen blijkt dat relatief weinig Belgische actoren maalden om wat er zich toen aan de andere zijde van de Alpen afspeelde. Dat geldt met name voor de centrale gebeurtenis van 1866, de zogenaamde Derde Italiaanse Onafhankelijkheidsoorlog die niettegenstaande militaire nederlagen tegen het Oostenrijkse leger wel leidde tot de inlijving van Venetië en daarmee cruciaal was voor de eenmaking.

Het boek bestaat uit vier delen, waarvan het eerste het toch wel ruime spectrum van de bijdragen van enkele perspectieven wil voorzien. Het artikel van Domenico Maria Bruni plaatst het jaar 1866 “*dans l’historiographie italienne.*” Het gaat hier dan evenwel niet om actuele historiografische debatten, maar eerder om hoe de Italiaanse militaire nederlagen beschreven zijn door historici en literatoren in vooral de late negentiende eeuw en de periode van het fascisme. Bruni schetst nauwkeurig de evolutie in betekenisgeving, van de idee van een gefaalde modernisering en eenheid tussen volk en elite, over de wens om de nederlagen uit te wissen via een succesvol buitenlands beleid, tot de culminatie daarvan begin twintigste eeuw in een zodanig intense hang naar militaire overwinningen dat de Italiaanse deelname aan de Eerste Wereldoorlog werd geframed als een Vierde Onafhankelijkheidsoorlog. In een tweede perspectiefverbreding put Christophe Chevalier rijkelijk uit de brieven van een schare Belgische diplomaten om zowel het verloop van het

Oostenrijks-Italiaanse (en Pruisisch-Oostenrijkse) conflict uit de doeken te doen, als de weerklank ervan aan verschillende Europese hoven en de visie van de diplomaten hierop. Chevalier toont aan hoezeer de Belgische diplomatieke elite door-drongen was van een bedreigend *balance-of-power*-denken, in de zin dat ook militaire conflicten waaraan het land geen deel had, toch een gevaar konden betekenen voor haar territoriale integriteit. In een derde bijdrage schetst Michel Dumoulin de politieke situatie in het België van de jaren 1860, waar de toen dominante liberalen zich identificeerden met de leiders van het *Risorgimento* en in katholieke kringen als vanzelfsprekend meer sympathie bestond voor de Pauselijke Staten, al ging het hier niet om een een-op-een relatie.

In een tweede deel bespreken Quentin Jouan, Arnaud Péters, nogmaals Michel Dumoulin en Pierre Tilly aspecten van de toenmalige Belgisch-Italiaanse economische relaties. Jouan ontleedt de juridische architectuur hiervan via een diepte-lezing van een Belgisch-Italiaans handelsverdrag uit 1863. Hij weet dat te contextualiseren binnen het vrijhandelsdenken van die tijd en wijst ook op het aanzienlijke onevenwicht in de handelsbalans tussen beide landen. Jammer genoeg legt hij niet uit of en hoe het daaruit resulterende machts-evenwicht zich vertaalde in de inhoud van het verdrag. De goed gestoffeerde en sterk beargumenteerde bijdrage van Péters over de expansie van de Luikse industrie brengt wel meer duidelijkheid op dit vlak. Péters toont aan hoe multinationals met zetel in België zich met groot succes in de strijd om Italiaanse mijnconcessies gooiden en een dominante positie verwierven in cruciale sectoren als spoorwegaanleg en waterdistributie. Ook Dumoulin en Tilly beantwoorden aan de in de inleiding geschetste ambities om de geschiedenis van de internationale betrekkingen te benaderen als een van veelvormige relaties tussen een variëteit aan historische actoren. In hun evaluatie van een aantal internationale monetaire initiatieven komen niet alleen politici en diplomaten maar ook technici en journalisten aan bod. Het vormt tevens een verdere illustratie van de zwakke economische positie van Italië (en de sterke van het geïndustrialiseerde

België) op dat moment. Nog in hetzelfde deel stelt Vincent Genin een aantal relevante methodologische vragen over de transnationale circulatie van kennis, om vervolgens een gedetailleerde vertelling te bieden over de bijzondere interactie tussen de ‘grote jurist’ Pasquale S. Mancini en zijn Belgische collega Gustave Rolin-Jaequemyns.

Het deel over de politieke en ideologische weerklank van Italië 1866 focust dan weer vooral op de vijanden van het *Risorgimento*. Eerst werpt Dries Vanysacker een nieuw licht op de houding van de Vaticaanse diplomatie, toen volop in stelling tegen de moderne vrijheden, ten opzichte van de voornaamste Belgische politieke en religieuze actoren. De aandacht van de nuntii voor het in hun ogen veel te liberale politieke landschap was kennelijk niet gering en uit hun rapporten haalt Vanysacker frappante passages waarin vooral de nieuwe koning Leopold II en de liberale katholieken het moesten ontgelden. De concrete praktijken van de pauselijke diplomatie komen ook aan bod in het lijvige artikel van Francis Balace over de Zoeaven. Daarin doorprijkt de auteur, via een minutieuze studie van uitgegeven bronnen en secundaire literatuur, een aantal mythes over de Belgische deelname aan de pauselijke strijd tegen de Italiaanse eenmaking. Na een kritische en omstandige evaluatie van oudere en recente nationale en internationale literatuur, wisselt Balace af tussen prosopografie en biografie om de wederwaardigheden van deze soldaten in kaart te brengen. Deze van gedaante veranderende groep bleek eerder uit tragikomische dan heroïsche avonturiers te bestaan. De tamelijk snelle opeenvolging van persoons- en plaatsnamen ligt soms wat zwaar op de maag maar de meeslepende en scherpe pen van de auteur maakt dat helemaal goed. In een derde bijdrage werpt Nicoletta Casano op dat terwijl Belgische katholieken hun zonen naar het zoeavenleger en hun geld naar het Vaticaan stuurden, liberalen de exploten van Garibaldi financierden. Die laatste was trouwens een notoir vrijmetselaar en mede daardoor ook een held van de Belgische logebroeders. Casano illustreert hoe die al decennia in contact stonden met hun Italiaanse geestesgenoten.

Het kortere laatste deel behandelt een aantal artistieke en literaire weerklanken van het Italiaanse 1866. Omdat er kennelijk nauwelijks sporen te vinden zijn van Belgische cartoonisten die de feitelijkheden becommentarieerden, kiest Michel Dumoulin (in samenwerking met Patrick Delcord) er uiteindelijk voor om de getekende representatie ervan in de Franse, Britse en Duitse satirische pers te evalueren. Hij komt tot de vaststelling dat over de interne politieke situatie maar één cartoon te vinden is en dat de rest vooral over de Derde Onafhankelijkheidsoorlog gaat. In de laatste bijdrage presenteert Sabina Gola haar lezing van de debuutroman van de Belgische schrijver Xavier De Reul. Een aanzienlijk deel daarvan speelt zich af in Noord-Italië tijdens de oorlog, waar een Belgische geoloog verliefd wordt op een Tirolse (dus Oostenrijkse) dame. Gola toont mooi aan hoe het liefdesverhaal onlosmakelijk is verbonden met de gewapende strijd die zich niet ver van het koppel afspeelde, en ziet in de houding van de geoloog die geen partij wil kiezen tussen Italië en Oostenrijk, zelfs een afspiegeling van de Belgische neutraliteit op het Europese toneel.

De erg uiteenlopende bijdragen van deze bundel vallen niet onder een hoedje te vangen. Aan de chronologische afbakening wordt niet strak vastgehouden en ook de meerwaarde van de geografische focus op België, die soms ook wordt verlaten, wordt niet altijd geduid. ‘Italië’ lijkt in het boek gelijk te staan met Noord- en Midden-Italië. Het lot van het voormalige Koninkrijk der Beide Siciliën, toch het voorwerp van zowel actuele historiografische vernieuwing (met focus op de interne conflicten in plaats van op de passiviteit van de zuiderlingen) als maatschappelijke controverse (cfr. de vermeende Garibaldiaanse ‘genocide’), ontsnapt wat aan de aandacht van de onderzoekers (maar wellicht hadden ook de Belgische tijdgenoten hier weinig oog voor). Een uitzondering weliswaar is Dumoulin, die toch in twee verschillende bijdragen kort het belang aanstipt van de opstand in Palermo dat jaar. Ook op methodologisch vlak lopen de verschillende bijdragen fors uiteen. Terwijl enkele auteurs hun onderzoek omstandig in relevante nationale en internatio-

nale literatuur situeren en ook problematiseren, zijn de meeste bijdragen eerder beperkt Belgisch, Italiaans of persoonsgebonden historiografisch gekaderd en soms nauwelijks vraaggestuurd. Vooral de dialoog met de Engelstalige literatuur ontbreekt vaak, terwijl net hierin onder impuls van de vele Italiaanse academische expats recent veel *cutting edge*-onderzoek is gepubliceerd over de transnationale dimensies van het *Risorgimento* en het ‘*Anti-Risorgimento*’ (zie bijvoorbeeld de themanummers in *Modern Italy* 2014/2 en *Journal of Modern Italian Studies* 2013/2 en 2019/2). Wat de bijdragen echter gemeenschappelijk hebben, is dat ze een ruime en diverse bronnenbasis valoriseren in fijnmazige verhalen over Belgisch-Italiaanse interacties. Daardoor effenen ze mee het pad naar een meer gecompliceerde transnationale geschiedenis van de Italiaanse eenmaking.

Michael Auwers

JAKOB MÜLLER

Die importierte Nation, Deutschland und die Entstehung des flämischen Nationalismus 1914 bis 1945

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2020, 361 p.

In de rij werken over *Flamenpolitik* en activisme ontbrak tot op heden een alomvattende synthese van het Duitse beleid tegenover de Vlaamse kwestie voor de periode van 1914-1945. Met een grote eruditie heeft dr. Jakob Müller in zijn thans uitgegeven proefschrift deze historiografische leemte opgevuld. Dat verschillende archieven, waaronder dat van het Duitse gouvernement-generaal (1914-1918), daarbij grotendeels verloren gingen, maakte zijn taak er niet gemakkelijker op. Het zwaartepunt van zijn boek bevindt zich zowel kwalitatief als kwantitatief in de Eerste Wereldoorlog. Centraal plaatst Müller de stelling dat de Duitse bezetter in de periode tussen 1916 en 1918 een Vlaamse natie importeerde. Daarbij was het de bedoeling om een politieke entiteit te scheppen die principieel onverenigbaar was met de Belgische staatsidee. Persoonlijk had ik hier iets meer nuance bij aangebracht. Want al vóór 1914 bestond er een zeker (niet anti-Belgisch) “Vlaams-nationaal” bewustzijn in de hoofden der Vlaams-

gezinden. Het was de anti-Belgische inhoud die de bezetter hieraan gaf, die nieuw was.

Müller gaat in zijn werk erg (of zelfs te?) snel over de vooroorlogse activiteiten van pressiegroepen als het *Alldeutscher Verband*, maar wijst terecht op het belang van het *völkische* denken, dat een aanknopingspunt vormde tussen het beleid van de bezetter en de Vlaamse beweging. Amper drie weken na het begin van de Eerste Wereldoorlog, aldus de auteur, speelden overwegingen van volkenrechtelijke aard geen rol meer in het Duitse beleid tegenover België. Met een onwillig België viel inderdaad geen zaken te doen en dus zou het land ontwricht worden. Verrassend weinig aandacht echter wordt aan de instructies betreffende een te voeren *Flamenpolitik* van 2 september en 16 december 1914 besteed. Volgens Müller begon de *Flamenpolitik* met het aftreden van de eerste gouverneur-generaal van bezet België, Colmar Von der Goltz (eind november 1914). Die stelling is moeilijk houdbaar. Want reeds voordien werd het Nederlands begunstigd door de bezetter. Bovendien voerde die omtrent de val van Antwerpen (9 oktober 1914) sedert november 1914 een doelgerichte campagne in het kader van zijn *Flamenpolitik*. De uitgave van de *Gazet van Brussel* (1ste editie: 29 november 1914), die nog onder Von der Goltz werd voorbereid, was duidelijk ook een belangrijk product daarvan.

Hoe dan ook, na enkele oorlogsmaanden bleek dat er geen Vlaams-nationalistische beweging bestond die “zelfbewust een beroep deed op de bezetter”. Een beslissende impuls voor de ontwikkeling van de *Flamenpolitik* tot *nation-building*-politiek legt Müller niet in Berlijn, noch in Brussel, maar wel in Nederland. Cruciaal daarin was de rol van de keizerlijke gezant Richard von Kühlmann en de Duitse Groot-Nederlandse “vertrouwensman” F.C. Gerretson in de lente en zomer van 1915. De overname van het prominente Vlaamsgezinde vluchtelingenblad *De Vlaamsche Stem* door de Duitse legatie in Den Haag, gevoegd bij het memorandum *Deutschland-Flandern-Holland* zijn inderdaad argumenten die deze stelling kracht bijzetten. Dat document stroomlijnde de modali-